

Kerkenbehoud in Amsterdam

DOOR GUIDO HOOGEWOUDE*

Wanneer er sprake is van kerkenbehoud in Amsterdam in het algemeen en van de 19de en 20ste-eeuwse gebouwen in het bijzonder, stemt de huidige situatie niet vrolijk, ondanks de vele restauratiewerken, die voltooid zijn, onder handen zijn en voorbereid worden. Want er bestaat in Amsterdam geen totaalplan, waarin aangegeven is hoe het behoud van het monumentale kerkenbestand verzekerd kan worden. In de in 1980 verschenen gemeentelijke Nota Kerkgebouwenbeleid¹ wordt een overzicht gegeven van de architectuurhistorisch belangrijke kerkgebouwen en de bouwkundige toestand, waarin zij zich bevinden. In deze Nota wordt echter geen inzicht gegeven in de mogelijkheden om de monumentenkerken te behouden, noch gezocht naar mogelijkheden om het lot van kerken die de monumentenstatus nog niet bereikt hebben, bespreekbaar te maken.

Van de oudste kerken zijn de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk eigendom van stichtingen, waarvan de financiële armslag in meer of mindere mate beperkt is. De 17de-eeuwse Zuiderkerk en Oosterkerk zijn in stedelijk eigendom overgegaan en gerestaureerd. De Oosterkerk heeft nu een functie voor buurtvoorzieningen op de Oostelijke Eilanden; voor de Zuiderkerk is een dergelijk plan sinds 1976 in studie.²

De eveneens 17de-eeuwse Noorderkerk en (houten) Amstelkerk zijn of worden door de Nederlands Hervormde Gemeente gesloten: hun bestemming is op dit moment nog niet vastgesteld.³ Als enige van de Hervormde binnenstadskerken blijft de 17de-eeuwse

Westerkerk na een consoliderend herstel, in bezit van de kerkelijke gemeente, die het gebouw ook gebruikt voor de erediensten. Met uitzondering van de Oude Kerk is bij de andere hierboven genoemde kerkgebouwen de kerkelijke functie weggevalen. Bij de Rooms-Katholieke kerkgebouwen is in 1971, na instelling van de R.-K. Citykerk als overkoepelende binnenstadskerk als opvolger van de afzonderlijke parochies, gekozen voor het behoud van een aantal kerken en 'afstoting' van een aantal andere.⁴ Behouden zouden worden een tweetal verscholen liggende kerken in het Spui-gebied, zoals de Begijnhofkerk en de 'Papegaai' in de Kalverstraat, de Dominicuskerk in de Spuistraat, de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein en de Sint Nicolaaskerk aan het open Havenfront. In kerkelijke termen vertaald koos men voor die kerken, die al een City-achtig gebruik kenden (Begijnhofkerk en 'de Papegaai') en die kerkgebouwen, die zich richtten op een duidelijk omlijnde liturgie, ook wel categorale kerken genaamd.

Kerkgebouwen, die nog min of meer dreven op hun kerkelijke wijkfunctie, zoals de Zaaier aan de Rozengracht (Jordaan); de 'Posthoorn' aan de Haarlemmerstraat (Westelijke grachtengordel/Jordaan/Westelijke Eilanden); 'De Duif' aan de Prinsengracht (zuidelijke grachtengordel); de Annakerk (oostelijke Eilanden), 'de Krijtberg' (Spui-gebied/zuidelijke grachtengordel) en de Tichelkerk (Jordaan) zouden worden 'afgestoten'. Hierbij speelde de monumentwaardigheid eigenlijk nauwelijks mee, noch werd er

gestreefd naar behoud van een representatieve selectie naar architectuurhistorische waarde. Aan het rapport van de Diocesane commissie voor kerkelijke monumenten uit 1967⁵, waarin deze selectie wel gemaakt werd, lag niet de vraag: behouden of afstoten? ten grondslag. Intussen zijn de plannen door de realiteit bijgesteld, en is bijvoorbeeld 'de Krijtberg' voor sluiting behoud en zelfs gerestaureerd. Deze kerk was namelijk eigendom van de Jezuïetenorde, die prijs stelde op het behoud van deze kerk. De Tichelkerk werd behouden omdat er in de Jordaan behoefte bleef aan een meer wijkgebonden kerk na sluiting van 'de Zaaier' en 'de Posthoorn'. Hier werd dus aan een niet-monument (de Tichelkerk) de voorkeur gegeven boven het monument ('de Posthoorn').

De kerkgangers van het monument 'De Duif' wilden hun kerk niet kwijt, kraakten het gebouw en zetten de erediensten op eigen verantwoordelijkheid voort.

Van de inmiddels buiten gebruik gestelde kerken werd de Annakerk na jaren van leegstand in 1978 gesloopt; 'de Zaaier' werd, na een tussentijdse periode als tapijthall te zijn gebruikt, voor gebruik als moskee ingericht; 'de Posthoorn' werd in 1976 gesloten en voor de sloop bestemd. Groeperingen, gelieerd aan het wijkcentrum, 'De Gouden Reael' hebben in tegenstelling tot deze sloopbestemming, voortdurend de gebruikswaarde van deze kerk beklemtoond en het gebouw gebruikt voor sociaal-culturele doeleinden, oogluikend toegestaan door de eigenaar.

Kenmerkend voor de situatie in Amsterdam op dit moment is dat het pastoraal beleid niet meer uitgaat van de noodzaak om monumentale kerkgebouwen in stand te houden en daarvanuit te werken. Dit geldt zowel voor de Protestantse kerkgenootschappen, en daarbinnen vooral voor de Nederlands Hervormde Kerk, als de Rooms-Katholieke Kerk. Bij laatstgenoemde instelling heeft bovendien de van oudsher voor Amsterdam kenmerkende kleinschalige parochiestructuur, waarbinnen het kerkgebouw het centrale punt was, plaats gemaakt voor een meer centraal geleide Citykerk, waarbinnen overigens de nog functionerende kerken wel een zelfstandig bestaan leiden).

Daartegenover vindt men een overheid, die op dit moment nauwelijks een gesprekspartner is tegenover deze instituten; van haar als gemeentelijke overheid zijn althans geen initiatieven te verwachten. Wel steunt men van die zijde initiatieven van particuliere stichtingen, zoals die van de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk, 'de Krijtberg', de Amstelkerk en 'de Duif', een veld van kleinschalige ondernemingen, die eigenlijk op het gebied van kerkenbehoud de oude parochiestructuur hebben doen terugkeren.

De overheid heeft niet naar een meer gestructureerde aanpak gestreefd, hoewel daartoe nu twintig jaar geleden wel een eerste aanzet is gegeven.

In 1964 werd n.l. in de gemeentebegroting voor 1965 onder het hoofdstuk Monumenten-

De Ned. Herv. Elthetokerk aan het Javaplantsoen in Amsterdam-Oost sluit qua vormgeving goed aan op de omliggende bebouwing. Als letterlijke hoeksteen in een bouwblok kan het gebouw niet worden gemist op deze plek aan de rand van de stad. Architect: C. Kruyswijk, 1928.

St. Vincentiuskerk, Jacob van Lennepkade, ontwerp: C. P. W. Dessing, 1900. Een gemiddeld neogotisch interieur, redelijk gaaf bewaard. Ook voor deze kerk, die als stedenbouwkundig accent een belangrijke functie voor de 19de-eeuwse Kinkerbuurt heeft, dreigt sloop indien er geen andere oplossing wordt geboden voor de noodlijdende parochie.

tenzorg de mogelijkheid tot bijdragen in de herstelkosten van 19de-eeuwse kerken aangekondigd.⁶ De plannen, om de restauratie van de Vondelkerk aan te vatten, waarvoor toen ook subsidie verleend werd, gaan op dit voornemen terug, evenals de restauratie van de St. Nicolaaskerk. Door de geringe zekerheid over de toekomst van de Vondelkerk als centrum van zielszorg zag het kerkbestuur echter van de restauratie af, waarna het eerste bedrijf van het treurspel Vondelkerk geopend was.

Ook de Posthoornkerk is een voorbeeld van mislukte planvorming, aangezien in 1971 een plan tot herbesteding van het gehele kerkelijke complex,⁷ waarvan 'de Posthoorn' deel uitmaakt, gekoppeld aan overname van de gebouwen door de gemeente Amsterdam, niet aanvaard werd, waarna de eigenaar, de R.-K. Citykerk, een sloopvergunning probeerde te krijgen voor de inmiddels op de Monumentenlijst geplaatste kerk. De beroepsprocedure bij de Kroon tegen de weigering door de Minister van C.R.M. om de gevraagde vergunning te verlenen, resulteerde in 1981 in verlening van de sloopver-

gunning. Hieraan voorafgegaan was inmiddels een tweede poging om de kerk een nieuwe bestemming te geven en te doen

De oudste niet-kerkelijke functie in Amsterdam was de kaasbeurs in de sedert 1914 gesloten St. Olofskapel aan de Zeedijk, die tot in de jaren '60 functioneerde.

overgaan in handen van de gemeente Amsterdam (1980).⁸ Ook deze poging werd niet met succes bekroond.

Met twee andere kerken van P.J.H. Cuypers, die aanvankelijk ook genoemd werden in de lijst van potentiële te restaureren kerken uit 1964, liep het slecht af. Na verkoop van de grond werden de imponerende Maria Magdalenerkerk en St. Willibrorduskerk in 1967 en 1969/70 gesloopt.

Zoals uit de gemeentelijke Kerkennota van 1980 blijkt, is er, zo er een bepaalde rangorde naar anciënniteit bestaat, geen beleid dat uitgaat van een actieve overheidsbemoediging, waar het gaat om behoud, bestemming en exploitatie van kerkelijke monumenten.

De realiteit van 1985 is schraal, vergeleken met wat de gemeentelijke overheid aanvankelijk voor ogen had. Uit persberichten tijdens de presentatie van de kerkennota '80 blijkt dat het stadsbestuur zich een meerjarigenplan van kerkrestauraties voor ogen stelde, alsmede van zins was een commissie ad hoc in te stellen ter bestudering van het vraagstuk van het beheer van leegstaande kerken en andere openbare gebouwen.⁹ Deze commissie is echter nooit ingesteld, waardoor er op dit moment ook geen samenvattend beleid is ontstaan, afgezien van incidentele consolidatiewerkzaamheden, zoals op dit moment uitgevoerd worden aan de Westerkerk en de Oude Lutherse Kerk.

De bestaande bemoediging strekt zich uit tot een voorwaardenscheppend beleid, zoals tot uiting komt in de bereidheid om restauratiesubsidies toe te kennen en een jaarlijkse bijdrage in de onderhoudskosten te verstrekken tot een bedrag van f 3000, uit te betalen aan de eigenaar. Deze laatste regeling is dus niet van toepassing op stichtingen die wel het behoud van een kerkgebouw nastreven, maar er geen eigenaar van zijn.

In 1972 werden acht 19de-eeuwse R.-K. binnenstadskerken op de Rijkslijst geplaatst, n.l. 'de Duif' (waterstaatskerk); 'de Papegaaï' en de Redemptoristenkerk H. Hart van Maria (beide in stucadoorsgotiek); drie kerken van P.J.H. Cuypers, n.l. 'de Posthoorn', de St. Dominicus, en 'de Liefde'; de St. Nicolaaskerk (neorenaissance) en 'de Krijtberg' (A. Tepe). Bij de behandeling van deze aanvullende lijst, waarop overigens 171 panden voorkwamen, in de gemeenteraad van Amsterdam, werd een amendement van het P.v.d.A-raadslid mr. E. Dienaar, inhoudende toevoeging van een aantal vanuit stedenbouwkundig oogpunt belangrijke kerken in de stadsvernieuingsbuurten aan de gemeentelijke monumentenlijst, verworpen.¹⁰ De voornaamste argumenten van mr. Dienaar waren de belangrijke stedenbouwkundige waarde en de steunpuntfunctie in de stadsvernieuwing. Met name het toenmalige A.R.P.-raadslid drs. E. Heerma (thans wethouder Monumentenzorg) was gevoelig voor het argument dat een bestemmingsplan niet voldoende bescherming bood aan een gebouw dat men wilde behouden.

Het merkwaardige feit doet zich thans voor, dat juist de kerken, genoemd in het amendement Dienaar, later het meest bedreigd wer-

den door het niet aanwezig zijn van de bescherming, die in 1972 geweigerd werd. Zo is er de afgelopen jaren veel aandacht geschonken aan de bedreiging van de Obrechtkerk¹¹ en de Agneskerk,¹² twee kerken uit het begin van de 20ste eeuw met een zeer karakteristieke inwendige decoratie en van grote stedenbouwkundige betekenis voor Amsterdam-zuid.

In Amsterdam-Oost werd in 1984 de St. Bonifatiuskerk, één van de twee belangrijke kerken van dit stadsdeel en middelpunt van het Kastanjeplein, gesloopt. De tweede belangrijke kerk in deze buurt, de Muiderkerk aan de Linnaeusstraat, is eveneens nog onbeschermd. Hetzelfde geldt voor de Oranjerkerk, de enige kerk van de wijk 'de Pijp' en de St. Vincentiuskerk,¹³ het enige accent in de Kinkerbuurt.

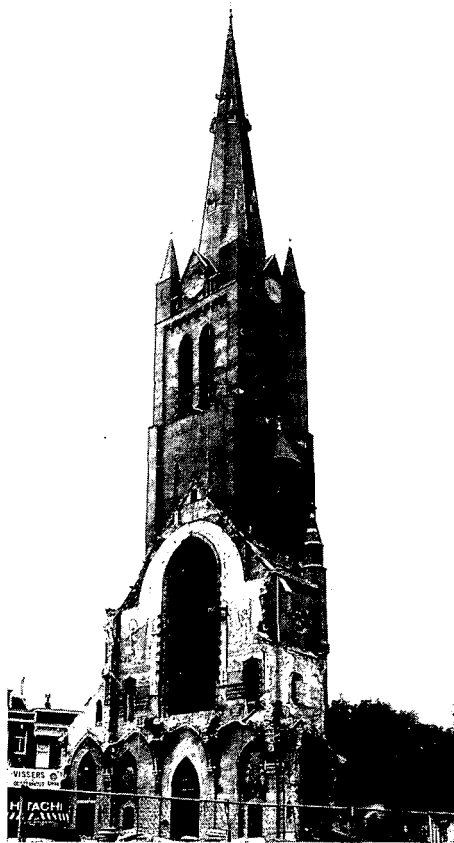
Een advies van de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg uit 1981 om althans deze kerkgebouwen, waarvan de toekomst het meest bedreigd leek op de gemeentelijke Monumentenlijst te plaatsen, werd tot dusver niet door het College van B & W overgenomen.

Inmiddels heeft het Bisdom Haarlem laten weten ernstige bezwaren te koesteren tegen de bovenvermelde plaatsing op de gemeentelijke lijst.¹⁴ Ook van protestantse zijde komen er steeds meer tekenen die er op wijzen dat in het algemeen het beheer van monumentale kerkgebouwen door kerkelijke gemeenten een aflopende zaak is. Ook in de nieuwbouwwijken zullen de kerkgebouwen uit de jaren '50 en '60 gaandeweg aan deze ontwikkeling ten offer vallen.¹⁵

Wil men het lot van het monumentale kerkgebouw bespreekbaar maken, dan zullen er wat Amsterdam betreft een aantal zaken dienen te geschieden, zoals:

- een inventarisatie van het kerkgebouwenbestand in heel Amsterdam.
- een uitwerkingsnota kerkgebouwenbeleid, waarin de Gemeente Amsterdam aangeeft welke kerkgebouwen uit architectuurhistorisch oogpunt en stedenbouwkundige en gebruiksoverwegingen behouden dienen te blijven.
- het aangeven in deze Nota van wegen die kunnen leiden tot effectief kerkenbehoud; de gemeente zou daarbij zelf een actieve rol kunnen spelen door in overleg te treden met (onwillige) kerkbesturen.
- het oprichten van een stichting, die het beheer van kerkgebouwen op zich neemt, waarmee het beleid in praktijk zou kunnen worden gebracht.
- het instellen van een ruimere onderhoudsregeling dan de huidige.

Amsterdam heeft, zoals hierboven uiteengezet, geen bemoeyenis met behoud en exploitatie van kerkgebouwen, die bij kerkelijke gemeenten in gebruik zijn. Er zijn wellicht goede redenen voor deze houding. Op dit moment zijn er echter tekenen, die er op wijzen dat dit principe wel wat extreem wordt doorgevoerd. Zo hebben bijvoorbeeld onlangs twee groeperingen elkaar het recht op de Redemptoristenkerk aan de Keizersgracht ontzegd, terwijl elders kerkgebou-

De St. Bonifatiuskerk aan het Kastanjeplein in Amsterdam-Oost, architect: E. J. Margry, 1886, gesloopt in 1984.

Dit zeer stadsbeeldbepalende gebouw was te groot en te kostbaar in onderhoud voor de geslonken R.-K. parochie.

Bij afwezigheid van een tijdige andere oplossing saneerde de kerk zichzelf weg.

wen leegstaan. Een centraal informatiepunt wat betreft ruimtebehoevende instellingen lijkt dan ook nog steeds geen luxe.

Wordt men van het bovenstaande door somberheid bevangen; wellicht kan de lezer troost putten uit het feit dat de architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarde, kortom de bovenkerkelijke pluswaarde, van de oudste kerkgebouwen van de hoofdstad – de Oude en de Nieuwe Kerk – pas in de jaren '50 een zodanige erkenning vond dat deze gebouwen gezien werden als meer dan louter kerkelijk functionerende gebouwen.

Zo is er in 1928 door een ouderling van de Ned. Hervormde Kerk een plan ingediend om tot sloping van de Oude Kerk over te gaan.¹⁶ In datzelfde jaar werd dr. N.J.A. de Vrijer tot predikant van de Oude Kerk benoemd met de bedoeling om deze kerk uit de versukkeling te halen. Dit lukte, zowel in kerkelijk opzicht als in meer brede zin: er werd een vriendenkring opgericht, die rondleidingen en orgelconcerten ging organiseren, er werd een proefschrift aan de kerk gewijd en er kwam in 1939 een tentoonstelling over in de Waag. Pas in 1955 werd de stichting 'De Oude Kerk' opgericht, die de restauratie op zich nam en nu de exploitatie van het gebouw voert. De 17de eeuwse Noorderkerk werd in 1928 voor de eredienst gesloten, maar in 1941 weer heropend. Nu dreigt weer sluiting voor deze kerk. De Sint

Nicolaaskerk, de bekendste R.-K. binnenstadskerk van Amsterdam, werd in 1968 door de bisschop van Haarlem voorgedragen voor sluiting.¹⁷ Een jaar later bekende bisschop Zwartkruis dat hij gezwicht was voor 'Monumentenzorg' en het verzet van de Amsterdammers.¹⁸

Niettemin blijft het een verontrustend verschijnsel dat er in 30 jaar in structurele zin weinig veranderd is.

In 1964 hield de voorganger van bisschop Zwartkruis, mgr. Dodewaard, een persconferentie in het Havengebouw, waar de aanwezige journalisten het uitzicht hadden op de in nevelen gehulde torens van de Sint Nicolaaskerk, de Posthoorn, de Maria Magdalenakerk, de Mozes en Aäronkerk. Hij sprak toen de volgende woorden: 'Het is bijzonder moeilijk een beleid uit te stippelen als het stadsbestuur zelf nog geen duidelijke voorstelling heeft van de toekomst. Tweemaal heb ik gevraagd om een integraal plan, maar het bleek niet mogelijk.'¹⁹ Het is een bekend feit dat met name de R.-K. kerkprovincie moeite heeft met een buitenkerkelijk denken over kerkgebouwen.²⁰ De situatie in Amsterdam heeft er in bepaalde gevallen toe geleid dat de R.-K. Citykerk, om een voorbeeld te noemen, en de stedelijke overheid slechts via de advocaat met elkaar kunnen communiceren. Deze situatie kan zeker verbeterd worden, maar dan is een uitgebreid voorwaarden schepend beleid een absolute noodzaak, zowel aan burgerlijke als aan kerkelijke zijde.

Hoe het kerkgebouw het beste gebruikt kan worden is een vraag voor de toekomst. De essentie van het voortbestaan, de monumentale waarde, dient voorop te staan bij de gedachtevorming over het gewenste gebruik. Daarbij zal er ook rekening gehouden dienen te worden met de religieuze pluswaarde: de stilte en rust temidden van een drukke stad. Bij het voeren van een sluitende exploitatie dreigt dit element vaak sluitpost te worden, zoals vele toeristen in Amsterdam deze zomer hebben kunnen ervaren, toen vele monumentale kerken in gebruik waren als tentoonstellings- en manifestatieruimte.

*Drs. G. S. Hoogewoud is architectuurhistoricus, publiceert op het gebied van 19de eeuwse bouwkunst, is conservator van de Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst te Amsterdam, en lid van de stuurgroep de Posthoorn te Amsterdam.

1. Nota Kerkgebouwenbeleid, gemeentebld Amsterdam 1980, bijlage R Nota Kerkgebouwenbeleid, deelluitwerking I, Gemeentebld Amsterdam 1980, bijlage S

2. 'De Zuiderkerk, een wijkgebouw voor de binnenstad', eerste oriëntatie en discussienota, opgesteld door Hans Hagenbeek namens de werkgroep Zuiderkerk, Amsterdam, februari 1976

3. 'Present', orgaan van de Hervormde Gemeente Amsterdam en Amstelveen, februari 1985

4. De gedachten voor één centrale R.K. binnenstadskerk vindt men terug in: Duindam, M. A. J. (O.F.M.) 'Situeringcommissie pastorale problematiek Amsterdam', Amsterdam 1967 en: 'Pastoraal Plan Binnenstad Amsterdam'

5. 'Amsterdam, kerken binnen de Singelgrachtgor-
del', eerste verslag van de Diocesane commissie
voor kerkelijke monumenten (Subcommissie van de
situeringscommissie van het Bisdom Haarlem), in:
Analecta Bisdom Haarlem, januari 1968 (15de jaar-
gang no. 1)
- 'Amsterdam, kerken in het gebied oud-west, oud-
zuid en oud-oost', tweede verslag van de Diocesane
commissie voor kerkelijke monumenten (subcom-
missie van de situeringscommissie van het Bisdom
Haarlem), in: *Analecta voor het bisdom Haarlem*,
juni 1968 (15de jaargang no. 4)
6. *Gemeenteblad Amsterdam* 1964, afdeling I,
p. 1711 (gemeentebegroting voor 1965)
7. Interim-rapport van de werkgroep 'Herbestem-
ming van de kerk 'De Posthoorn' en aangrenzend
gebouwencomplex aan de Haarlemmerstraat', inge-
steld bij besluit van B & W van Amsterdam, 5 fe-
bruari 1971
- 8.a. 'De Posthoornkerk een sloopobject', brochure
in de vorm van een adres aan de Gemeenteraad van
Amsterdam, uitgaande van de Overleggroep Haar-
lemmerbuurt, Amsterdam, februari 1975
- 8.b. 'De Posthoorn, sociaal-cultureel centrum voor
'De Gouden Reael' en zijn omgeving', rapport van
het wijkcentrum 'De Gouden Reael' in samenwer-
king met de stichting 'De Posthoorn' en het archi-
tectenbureau J. Trapman, Amsterdam, maart 1979.
- 9.a. Het advies voor de instelling van deze werk-
groep is besproken in de Amsterdamse Raad voor de
Stedebouw in de plenaire vergadering van 23 febru-
ari 1977.
- 9.b. Zie publicatie in: het 'Amsterdams Stadsblad',
15 oktober 1980
10. Ontwerp van een tweede aanvullende monu-
mentenlijst van beschermde monumenten voor de
Gemeente Amsterdam, voordracht 1123 (7 novem-
ber 1972), behandeld in de gemeenteraadsvergade-
ring van 22 november 1972, zie: *Gemeenteblad*
1972 afd. I, p.p. 2317-2331, *Gemeenteblad* 1972,
afd. II, p.p. 2861-2907
- 11.a. 'Is er nog kans voor de Rozenkrans?'
- 11.b. 'Ja, er is nog kans voor de Rozenkrans',
brochure, uitgegeven door het Wijkcentrum Von-
delpark-Concertgebouwbuilt, juli 1979.
12. 'Trek Agnes uit de put', brochure, uitgegeven
door het wijkcentrum Vondelpark-Concertgebouw-
buurt in samenwerking met het wijkopbouworgaan
i.o.Zuid-West, december 1979.
13. 'Een teken van hoop of... een kerk zonder toe-
komst?', uitgave van de parochievergadering van de
Vondel-Vincentius-Liefde, april 1984, waarin de
zeer spoedige sluiting van de kerken St. Vincentius
en 'De Liefde' werd aangekondigd.
14. Schrijven van het Bisdom Haarlem aan het Col-
lege van B & W van Amsterdam, gedateerd februari
1982.
15. 'Dat kerken in de uitbreidingsgebieden van na
de Tweede Wereldoorlog gevaar lopen gesloopt te
worden, is nog eufemistisch gesteld. Dit gaat zonder
meer binnen afzienbare tijd gebeuren', uit: schrijven
van het K.A.S.K.I., aan de Dienst Ruimtelijke Or-
dening van de gemeente Amsterdam, t.n.v. ir.
J. M. de Bruyn, 8 februari 1982.
16. *Algemeen Handelsblad*, 15 juni 1928.
17. 'Sint Nicolaas en zes andere kerken dicht', in
het Algemeen Handelsblad, 7 oktober 1968.
18. *de Volkskrant*, 31 maart 1969.
19. *de Nieuwe Dag*, 4 januari 1964.
20. 'Parochiebesturen zijn wel geneigd buiten de
strikt kerkelijke paden te treden, maar dat wordt
vanuit het bisdom afgeremd', mr. G. G. van Has-
selt, voorzitter van de Vereniging van beheerders
van monumentale kerkgebouwen, geciteerd door
F. G. de Rooter, 'Monumentale Martini in Gronin-
gen: voorbeeld van veelzijdig kerkgebruik', in:
N.R.C.-Handelsblad, 6 augustus 1985